

ten o. 1870 var mere udbredt end forhen (Vendssysel; 26).

Også andre fordomme og vaner gjorde sig gældende, men den største hindring for kartoffelavlens udbredelse var måske fællesdriften og manglen på markfred; straks efter kornhøsten slap man svin o.a. husdyr ud på agrene, hvor de gnavede den grønne top af og rodede knoldene op. På mark måtte kartoflerne derfor ofte tages op i utide, og man dyrkede dem helst i haven; bstemmelsen om markfred kom først 9/7 1817 (27). Desuden frygtede man, at avlen gav for meget arbejde i forhold til udbyttet; der var vanskeligheder med at opbevare knoldene om vinteren; nogle mente, at kartoflerne udpinte jorden, og da den ikke kunne følge efter vintersæd (rug), var det svært at omsætte høsten i rede penge (28).

Dyrkningen er o. 1800 sine steder ret almindelig i haverne og landmænd begynder at tage den op som markafgrøde, det gælder især dem, der bor nær hovedstaden. I Københavns amt og NSjælland lægger mange bønder årligt 20–80 tdr. kartofler, også husmændene er ivrige kartoffelavlere (29). I jyske hedeegne er dyrkningen derimod sjælden endnu ved 1800-t's begyndelse (30). På flere steder er det dyrtid, sult og mangel på alt, som åbner øjnene på folk, »der forhen lod hånt om denne naturens herlige gave« (1800; 31). Pastor Glahn, sognepræst for Nr. Vedby og Nr. Alslev sogne på NFalster, skriver: »Da der endnu er husholdninger, hvor der klages over, at folkene ikke vil spise kartofler, så tillades det mig i denne henseende at fremføre et råd, der er meget ligefremt og har haft god virkning i vor husholdning. Man tillaver til sit eget

»Frelserhæren i fattiggården«. Maleri af Jens Birkholm, 1904.

bord så meget, at lidt bliver tilovers. Dette bærer man ud til pigerne som en mundsmag, og det helst når karlene sidder til bords. De skal da alle smage dem, og således bliver man ved, indtil pigerne selv begærer dem. Er der så en enkelt, som ikke vil spise, gør de andre nar af tossen« (32).

Polakker skal i begyndelsen af 1800-t have ført kartoffelen til Als (33).

»Kartofler ser man sjældent i en bondehave, og endnu sjældnere findes nogle få sat i enden af en ager. . . mange bønder har endnu ingen smag på kartofler« (Thy 1802;34). Avlen er navnlig udbredt i MSjælland, amagerne og gartnerne omkring København leverer fra slutningen af juni de tidligste kartofler (1803; 35). I Hørsholm gøres 1802 forsøg med hjemmefabrikation af kartoffelmel til brød (36); ved Tranekær på Langeland lagdes 1806 192 tdr. og høstedes 2000 tdr. (37), på Lolland sættes de hist og her i et agerhjørne og kun til egen husholdning, på Falster er dyrkningen endnu næsten ukendt (1806;38). Kartoflerne fra Fredericia (sml. s. 11) er kendt for at være særlig gode, de sælges i hovedstaden og sejles fra Kolding til Norge (1808; 39). 1809 giver provst Krarup, forstander på Borris seminarium, nogle sættekartofler til ejeren af Sønderbygård i Borris, og 1813 kommer planten til Assing (18).

Alligevel nærede man stadig fordomme og skepsis – pastor H. F. Rørdam i Århus stift skriver 1806 (40): »De mætter hastigt, men fordøjes lige så hurtigt, og efter såre kort tids forløb indfinder hungeren sig med fornyet styrke. Den trældende bonde, der tillige er fattig. . . finder ej sin regning ved en sådan høst, der ej giver kraft til arbejde, og oven i købet nødes han til ved næste måltid at fordoble den mundportion, der ellerst, når ej kartofler havde været med i spillet, kunne være nok til tvende gange. Hans tjenestefolk. . . bliver utilfredse, nægter det arbejde som fordres, og længes altid efter måltidstimen. Snart vil denne frygtelige appetit tømme bondens forråd og han nødes til at bande i stedet for at velsigne kartoffelsæden. Hans børn og enhver af hans tyendestand afskrækkes fra, når de bosættes, at dyrke denne jordfrugt, som således udhungrer dem«. Rørdam mener, at ærte- og rugmel blandet med kogte kartofler og bagt som brød, og kartoffelmel i stedet for hvedemel til bagværk, er mere nærende og styrkende end kogte kartofler. – I 1809 påstår læger, at nye kartofler er skadelige, soldaterne må derfor ikke spise dem før i august, ligesom politiet i flere byer forbyder salget før det tidspunkt (37). Samme år besøger Frederik VI greve Reventlow

på Lolland, og ved taflet, som greven gav, serveres bl.a. kongens yndlingsret: kartofler bagt i aske (21).

1806 anstiller Det kgl. Landhusholdningsselskab forsøg med kartoffeldyrkning (41), og ved Løvenborg i Holbæk amt dyrker man kartofler mellem rækker af nysåede skovplanter for at skørne jorden, holde græsset nede de første år og fordrive mus (40). Andetsteds gjordes heldige forsøg med kartoffelavl i tang ved strandbredder (42).

Fra Mors oplyses 1811, at »kartofler er sjældne som markvækst. . . For 20 år siden og senere foragtede Morsingboen denne vækst og kaldte den svineføde« (43). Fra Rentekammerets side bestræbte man sig på at udbrede avlen på Fyn, det blev foreslået at uddele præmier og skrifter om bl.a. fabrikation af kartoffelmel og -stivelse samt opbevaringen om vinteren, og der nævnes følgende hindringer: mangel på markfred, meget arbejde, kartoffelplove ukendte, ingen erkendelse af, at kartoffelen forbedrer jorden og kan anvendes til brød o.a. menneskeføde samt kreaturfoder, ingen stråhøst, den kræver ny inddeling af jorderne, skal have megen gødning, manglende afsætning og ofte lave priser, indeholdt for lidt næring (»fynboen kan ikke leve uden grød«) samt for få kædere til beskyttelse mod frost (44); sml. s. 13.

1824 blev i Skærvad ved Randers første gang sat kartofler på friland (45). Til o. 1810 købte falsterske bønder også kartofler, men så lærte soldater fra det slesvigske regiment dem at avle også denne rodfrugt (46). O. 1815 blev i mange sjællandske egne ikke dyrket kartofler (2), men loven 1816 om tilvirkning af brændevin og det særlige forbud mod indførsel af kornbrændevin bidrog sikkert meget til at udvide avlen. – På Tåsinge blev dyrket flere kartofler end ellers gængs i Danmark, men gødede bl.a. med halv-rådden tang og brugte en særlig kartoffelplov (47). 1820 var der i Rønninge og Rolsted sogne på ØFyn kun én landmand, som ikke i nævneværdigt omfang dyrkede kartofler (8), og endnu 1824 betragtes knoldene af mange som uværdige til menneskeføde (48). I et hjem på Falster havde man så sent som o. 1845 aldrig lagt en kartoffel; først da fortælleren 1852, syv år gammel, kom ud for at tjene på en af byens gårde, smagte hun kartofler (32).

På Bygholm ved Horsens blev 1825 høstet 3000 tdr. og på Palsgård ca. 1000 tdr. (49). Fra Danmark (undtagen Slesvig-Holsten) udførtes 1836–43 årligt gennemsnitligt 55.000 tdr., navnlig til Holland (50). 1837 udgjorde arealet med »alhe-

Bønder om kartoffelfadet. Maleri af Anna Ancher, 1903.

dekartoffel« i Daugbjerg sogn ved Viborg 880 tdr. land (51), hele landets kartoffelareal var 1838 ca. 22.000 ha (52).

Treåret 1845–47 ødelagde »kartoffelsygen« (skimmel) størsteparten af avlen (53); det var en katastrofe for mange småkårsfolk, som nu dels måtte savne dette næringsmiddel i vinterhalvåret, dels gik glip af en god fortjeneste. I SSjælland prøvede man at undgå sygdommen ved at tørre hele eller ituskårne kartofler i bageovnen, kældere, trukket på snore; på Drejødaskede man dem i havvand, andre steder i kalkvand eller opbevarede dem mellem trækul. De syge knolde blev brugt til fodring, brændevin og stivelse (54). Også 1878–79 og 1881 led avlerne store tab som følge af kartoffelskimmelen.

»Kartoflerne har forårsaget en hel omvæltning i hedebondens levemåde. I sandjorden trives de godt og erstatter meget heldig byggen, som tit mislykkes på heden. Man spiser kartofler både hos små og store, både hos rige og fattige, og skønt de til gilder er foragtede, spiser bonden ikke gerne sin fisk uden kartofler eller sin suppe uden deri at have ituskårne kartofler« (1930; 18). At benytte kartofler som svinefoder er velkendt i hedeegne, men det blev anbefalet også at avle dem til heste og kvæg (1894; 55).

Det var dog først under verdenskrigen 1914–18, at alle kredse indså kartoffelens store betydning som folkeligt næringsmiddel. Lægen Mikkel Hindhede (1862–45) bidrog meget til at udbrede kendskabet til kartoffelens sundhedsværdi og dermed dens dyrkning og forbruget. »Den er

blevet som en art daglig brød såvel i den rige som i den fattige husholdning, og den rækker fra en høst til en anden« (56). Med det udbredte konsum af kartofler forsvandt skørbugen, der til 1800-t's begyndelse var almindelig (57), i størsteparten af året er den nu befolkningens vigtigste C-vitaminkilde og basis for danske husmødres kostplan – kvantitativt spises flere kartofler end brød.

Arealets vækst og fald i de sidste hundrede år:

1861	30.000 ha
1871	43.000 ha
1911	60.000 ha
1925	75.400 ha
1937	80.700 ha
1946	100.000 ha
1963	64.000 ha, heraf 57.000 i Jylland og 7.000 på øerne.
1967	37.400 ha (heraf Bintje el. Mausel på 24.700 ha).

1946 var udbyttet 18 millioner tønder, en trediedel gik direkte til spriffabrikkerne, resten af de »tekniske« kartofler til mel. Høsten 1949 androg 1.794.000 t, 1963 1.334.000 t, eksporten 1963 var 27.370 t spise-, 16.630 t lægge- og 4.150 t industrikartofler. 1967 blev høstet 863.000 t. Danskernes årlige gennemsnitsforbrug var før 2. verdenskrig ca. 85 kg, 1953 120 kg og nu ca. 100 kg. – Fra Samsø afsendes årets tidlige nye kartofler.

På Færøerne var arealet 1930 163 ha, høsten 26.790 tdr, 1962 henholdsvis 200 ha og 16.500 tdr.

Den jævne frugt på bondens ager, især hvor marken mest var mager, har i sin blomst en saga gemt om fædres dåd i strid og skæmt.

Hans Kyrre (58).

Om kartoffelens historie i Danmark: 25 74–78; 168 6,1871, 1–16; 296 1915,157–60; Th. Frederiksen, *Kartofflen*, 1944. Om »kartoffeltyskerne«: *Folk og Kultur* 1975,31–66.

LITTERATUR: (1) 451b 1798,108; (2) 542 6f,20; (3) 502b 20ff; 296 1915,159; (4) 516 2, 194; 510 3, 395; 542 6f; 502b 20ff; (5) 146 1,1757,187–96; 512 7,1874, 212; 573 3,1874,154ff; (6) 57c 1,307ff; 228e 2,100; 955 1925,167–79; (7) 607 23/4 1885; 955 1912,96f; 488f 1,1891–93,38, sml. 328c 19(Kragelund); (8) 1005 4/7 1925; (9) 728c 6,1781,154; 704b 19f; (10) 516 5,1816, 86; 675 7,1806,255; (11) 384 1843,207; (12) 194 nr. 1,1772; (13) 194 3,1790,XII; (14) 873 157–59; (15) 65 26/2 1945; (16) 451b 1798,109f; 739 2,1800,159f, 161ff dyrkningsanv.; 398 1806,217f; (17) 194 6,1800,

315ff; (18) 488r 26,59; (19) 546 15,1927,189; (20) 502b 29; (21) 546 10,1928,64,163f; (22) 516 2,1815,194f; (23) 257 6,1923–27,207f; 760 258; (24) 379 1962,84; (25) 488f 3,50; (26) 466 166; 195 11,1893,75; (27) 57c 2,1810,470; 512 7,1874,213f; (28) 516 1,1815,175f; (29) 825 102; 644 56; 739 2,1800,156 (»dyrkes alm.«); (30) 328 1,109f; (31) 739 2,157; (32) 865 47f; (33) 248 6,1932,110; (34) 999 90; (35) 57a 2,1803,189,203; (36) 653 4,1802,181f; (37) 296 1915,6,159; (38) 57b 2,1806, 706,814; (39) 57c 1,1808,276; (40) 675 7,1806,4f,7–9, 256; (41) 322 1806, 118–24,126–28; (42) 675 10,1807, 362–68; (43) 800 286; (44) 194 ny rk.2, 1811,499ff; (45) 794 2.rk. 3,142; (46) 756 1815,12; (47) 339 137f; (48) 740 1,65; (49) 955 1925,177; (50) 249 5,1912–15, 21; (51) 378 1926,44f; (52) 191 2,138; (53) 65 nr. 41, 1846; 916 ny rk. 8,1847 og 1854,149f; 939 1892,756–59, 772–75; (54) 249 5,1912–15,1ff jf. 514 1845, 286f, 307–09,313–18, 1848 232–34 og 1850, 273–77; (55) 355 14,1894,15f; (56) 760 257; (57) 72 1945,54; (58) 502b.

LÆGNING VÆKST, OPTAGNING

Kartoflerne blev gerne sat under frugttræerne og mellem dem plantet grønål (NFyn; 1). De skulle lægges i månens ny (Bornholm, 2), i dens nedgang, ellers blev toppen for stor, men knoldene for små (Jylland; 3). Det var bedst at sætte kartofler til spiring Marie bebudelsesdag 25/3 og lægge dem påskelørdag (VJylland; 4).

»Alhedekartoffelen« blev sat med ret stor indbyrdes afstand og klatgødnet (5). Man hældte en klump gødning ned i hullet til hver kartoffel (Jylland 1800-t; 6), fåregødning var bedst (Himmerland o. 1900; 7). I hvert hul kastede man en håndfuld aske oven på knolden (Vendsyssel o. 1800; 8). Kartofler kunne gro i flyvesand, hvis man lagde en fladfisk over og under hver kartoffel (8b).

En præst i Mern SSjælland mente, at planter med blå blomster gav den bedste kvalitet, mens hvide betegnede dårlige sorter (1810; 9). – Kartoflerne begyndte først at gro, når man kunne grave de første små knolde frem (Vendsyssel; 10). De første nye pillekartofler fik man ikke før omkring St. Knuds marked 10/7 i Odense (1). Tages kartoflerne op 14 dage efter at toppen er visnet, kan de gemmes (holde sig) til næste sommer (Sønderjylland; 10 b).

Kartofler blev gravet op med træfork eller staldgreb (1757; 11), en mand med tvegrenet eller -fliget hakke kunne skaffe arbejde til 15 opsamlere (1810; 12). Optagningen var i Jylland et fællesarbejde og foregik om søndagen, hver gård fik tildelt en søndag (13), arbejdet udførtes frivilligt af unge mennesker, der gik fra gård til

gård indtil alle kartofler var høstet (Vendsyssel; 14). Daglejerne fik gerne hver ottende række (NFyn; 1), småkårsfolk på akkord hver 9. række eller tønne (ØJylland o. 1850; 15), men de kunne også for en otteskilling købe en topmalt skæppe kartofler (NFyn; 1). Det var i Jylland og NSlesvig en almindelig skik at slutte optagningen med et lille »kartoffelgilde« eller »kartoffelbal« om aftenen (16), hvor der blev trakteret med bygsuppe, fisk og kartofler (Vendsyssel; 14) eller kartoffelgrød med smør og persille i (Angel; 17).

Under optagningen fik børnene lov til at stege små kartofler i et bål af vissen top (18), sml. nedenfor. Efterhånden som maskiner overtog det meste arbejde, blev skolernes »kartoffelferie« i september ændret til »efterårsferie« (19).

En læggekartoffel, som ved optagningen viser sig at være rådden, kaldes *oldmoderen*, jf. udtrykket »grave sin oldemor op« (20).

Kartofler kan også formeres ved frø (1805; 21). I den første tid avlede man ikke flere knolde ud over forbruget end de kunne ligge vinteren over i et strømpeskaf i sengen til sætning (10). De måtte om vinteren opbevares i spande (1757; 11) eller under sengen i dagligstuen (1799; 22), skulle St. Karensdag nedgraves et frostfrit sted (Tønderegnet; 23). Det var almindeligt at opbevare 3–4 tdr. kartofler i et hus – »kartoffelkælder«

– i jorden under sengen, sengehalmen lå direkte på det øverste lag kartofler (20); de overvintrede i bunden af sengehalmen med en dyne oven på (14).

Vestjyske hyrdedrenge plejede pinsedag at holde et gilde ude på marken, hvor de fik besøg af slægtninge og kammerater og trakteredede dem med bl.a. stegte kartofler (14). Kartoffelgildet hen på sommeren var drengenes eneste fest; de mødtes om formiddagen hver med ca. 3 kg kartofler, en pægl fløde og en stor klat smør, i løbet af dagen spiste man to gange kartofler og dansede fra klokken 17 (Hads herred i 1890'erne; 24); sml. s. 25.

LITTERATUR: (1) 760 257f,279; (2) 822 53; (3) 488g 1,32; (4) 161 1906/23:888,2485; (5) 378 1922, 44f; (6) 996 11,1946,36; (7) 634 18754; (8) 57c 2,1810,470; (8b) 413a 153, (9) 675 8,122f; (10) 488f 1,1891–93,38 og 3,68; (10b) 161 3306; (11) 146 1,194f (12) 675 12,1810,309f; (13) 488g 4,31; (14) 1005 4/7 1925; (15) 806j 53; 854 7,1939,57f; (16) 806h 80f; (17) 250d 146f; (18) 725 8/9 1949; (19) 690 10,128; (20) 228e 2,99,737; (21) 182 3.1,358; (22) 858 24; (23) 885 10,1933–34,174; (24) 1014 27,1934, 23.

Kartoffeloptykning. Xylografi 1884 gengivet i G. Knudsen: Dansk bondeliv i forrige århundrede, 1975.

